

Estudi toponímic del nom de «AGRAMUNT»

Una via per al coneixement de les realitats antigues

Per Víctor Montañes i Borràs

Les fotografies 1 i 2 d'aquest treball han estat cedides per Marc Mateu, Josep Bertran i l'Ajuntament d'Agramunt.

1. El nom d'Agramunt

El topònim d'Agramunt sembla evident que està compost de dues parts diferenciades: per una banda **“agra-”** amb un significat no gens clar per la majoria dels parlants catalans i **“-munt”** que podem relacionar amb les nostres paraules: “munt”, “muntanya”, “amuntegar”. És a dir, el **“munt”** d'Agramunt, es refereix a la muntanya o la serra propera a Agramunt. En concret, crec que es refereix a la serra d'Almenara per ser la més propera i per una sèrie de raons que anirem veient a l'analitzar l'altra arrel.

Sobre l'arrel **“agra”** es pot pensar que és d'origen llatí, de la mateixa manera que passa amb l'arrel **“munt”**, i segurament, la relaciona amb el nom llatí “ager, agris” - (camp). Jo crec que **“agra”** té un origen anterior als ibers, i possiblement d'origen eusquera, com ho testimonia l'antiguitat del nom Atanagrum. No soc l'únic lingüista o toponimista que ha vist en els noms dels pobles com Gerri, Algerri, Gerp o Ayerbe (poble proper a Osca), la pervivència de l'arrel basca **“aguer”** amb una fonètica i una grafia una mica diferents, que en alguns casos, perd la “a” inicial, cosa que no ha passat en Ayerbe. Inclús jo afegiria que, aquesta arrel basca “aguer”, està present en molts més pobles de la geografia lleidatana, concretament en Àger, en Guiró (o Aguiró), en Balaguer, en Aguiló. La diferència important estriba, en uns casos, en que la “g” és un só palatal i fricatiu, corresponen al fonema /Z/, no gutural, en d'altres casos, la “g” correspon amb el só velar i oclusiu del fonema /g/. No obstant, ambdós sons estan escrits amb la mateixa grafia, la “g”, amb dos fonemes dels tres possibles que pot contenir i que, moltes vegades, són intercanviables segons les circumstàncies.

Per tant, des d'un punt de vista de la llengua anterior a la llatina, podem analitzar el nom d'Agramunt com un nom mixte, del qual la primera part, **“agra”**, es relaciona amb el **«aguer»** basc, que vol dir, de forma sintètica, (aparèixer, manifestar-se). L'arribada a la carena d'una serra o al cim d'una muntanya la podem descriure com la manifestació de tot un paisatge que ens quedava ocult per la mateixa muntanya. És, llavors, aquest punt culminant el que ens fa veure el que ens apareix als ulls: tot un paisatge ampli, dilatat, que abans no podíem veure. És aquest significat de **“aguer”** aplicat a la geografia, el que hem de donar per bo, tot refusant l'explicació llatina de **“ager”**, d'us posterior en aquestes terres i que possiblement sigui, a la seva vegada, una accepció de la incorporació de l'arrel basca **“aguer”** al lèxic llatí més primitiu. De fet totes les zones on tenim aquest nom són zones enlairades, serres des de les quals es contempla una gran extensió, o llocs on la vall s'eixampla i tenen una gran amplitud de visió. Fins i tot, noms com els dels pobles de Gerp i Ayerbe, que a la part final porten un só bilabial o la mateixa terminació “be”, confirmen aquest origen basc, ja que, sens dubte, la “b” o “be” provenen, també, del basc “behe”, que vol dir (baix, sota). Precisament els dos pobles es troben sota una serra des de la qual es contempla

2 - Agramunt, població important de la Ribera del Riu Sió des d'on s'obre la muntanya del pre-pirineu al paisatge que ens es mostra l'aparició de la plana.

una zona plana, en el punt on s'acaba la geografia accidentada de la muntanya i on comença la zona plana.

En resum, el nom d'Agramunt tendra un significat inferit de: la muntanya des d'on s'obre el paisatge, la muntanya on es mostra l'aparició de la plana.

2. L'arrel basca “aguira” o “aguirra”.

Com hem vist en el punt anterior, d'Agramunt cal destacar la primera arrel “**agra**”, que és la contracció de l'arrel basca “aguira” o “aguirra”. En basc “age-tu” és un verb que vol dir (aparèixer). La “g” en basc s'escriu sense la “u” posterior a la “g”, ja que la “g” sempre és velar. “**Ageri**” també vol dir (aparèixer, manifestar). Tota una bateria de noms derivats arrenquen d'aquest “ageri” com són: “ager-bide”- (mostra) “ageri-an” - (a la vista) “ager-keta”- (exhibició) “ager-pen” - (manifestació), “ager-kera” - (aparició) “ager-toki” (palc escènic) “ager-aldi” - (temps d'exhibició). A més dels verbs citats, “agetu” i “ageri”, tenim derivats com “agiri-ko”, (manifest). Dos noms que han quedat com a cognoms en la societat basca són: Aguerri i Aguirre, escrits amb “gu” en la grafia catalana o castellana, i sense “u” en la grafia basca.

Com deia al començament del present treball, aquesta arrel ha sofert petits canvis fonètics i gràfics. Un canvi que a tothom pot despistar en un principi és la doble pronunciació de “g”, ja sigui velar oclusiva, la qual trobem encara al País Basc i Navarra, o palatal fricativa com deriva, en alguns casos, en la nostra geografia catalana (Àger, Gerp, Algerri, Gerri,...). De vegades, podem trobar en el lèxic català noms derivats procedents d'una mateixa paraula primitiva, però que tenen alhora dos fonemes

diferents: /g/ i /Z/, malgrat estiguin escrits ambdós amb “g”. Com exemple citaré els noms: “gel” i “glaç”, o paraules com “regul” i “regir”, ambdues derivades del llatí “rex i regis” com a (rei), o verbs com “distingir” que en castellà fa “distinguir”. En les nostres llengües romàniques els casos de contracció són molt freqüents, però no ho és en la llengua basca. Així trobem “agra”, on el basc encara conserva “aguira”, o “tra” on el basc conserva “atera”. També el llatí “opera” ha derivat en “obra”, amb un canvi de la “p” a “b”. Això, que en lingüística és anomenat com consonant trabada, fa que el só de la “g” sigui, en aquests casos, sempre velar i oclusiva, ja que en la nostra llengua no existeix la consonant trabada entre el só palatal fricatiu de la “g” o “j” més la “r”. També existeixen en el català paraules que, encara que provenen del llatí, estan emparentada amb el **”aguir”** basc. Amb só fricatiu i palatal perviuen paraules com “àgil” o “agenda”, que es relacionen amb el verb actuar, però que conserven també el sentit de posar de manifest, actuar. És el cas del verb castellà i francès, per a molts desconegut, “agir”, que significa ‘posar de relleu’, ‘actualitzar’, i dels noms “àcid”, “acre” i “agre”, amb tres possibles variants fonètiques, però que surten d’una mateixa paraula primitiva.

3. Altres pobles anomenats Agra i Agramunt.

A més dels pobles amb altres variants, que hem anat veient (Gerp, Balaguer, Àger, etc.), tenim una sèrie de pobles que coincideixen, exactament, amb la primera arrel d’Agramunt, amb l’arrel **“Agra”**. Molts d’ells, i això ho pot confirmar el que visiti aquests pobles, es troben situats en bons miradors, llocs on l’amplitud del paisatge és patent i manifesta.

Els primers: els pobles d’Agra i Cañada d’Agra, se situen en la província de Albacete, municipi d’Hellín, i propers a Gramont.

Els segons “Agra” estan situats al nord d’Itàlia, un a prop del llac Maggiore i de la ciutat de Lugano, i l’altre, també en la mateixa zona, però més proper al llac de Lugano.

Els tercers “Agra” els podem situar tots a Galícia, principalment en la província de la Coruña. Es tracta de quatre pobles: el primer al costat del riu Ulla, entre Lalin i Santiago de Compostela; el segon és un poble corunyès, quasi tocant a la Ria de Muros, i proper al poble més important de Porto do Son; el tercer és proper a l’anterior, però més al sud; i el quart, corunyès també, es troba entre La Corunya i Betanzos. Com podem veure, tant el nord d’Itàlia, al peu dels Alps, com la zona de Galícia són zones amb una toponímia molt rica i antiga.

Si triem la segona varietat fonètica d’aquesta arrel, és a dir, **“agira”**, amb só palatal i fricatiu, trobem un poble italià molt antic. És Agira, un poble de l’illa de Sicília, en la comarca on es troba el volcà Etna, i sobre el qual és un excel·lent mirador. Aquest poble té restes arqueològiques que fan remuntar la seva antiguitat fins als 30.000 anys abans de Crist.

El nom d'Agramunt, encara que pugui semblar català, té d'altres germans bessons en la geografia espanyola i, fins i tot, francesa. Citaré tres noms de lloc, idèntics al nom d'Agramunt. El primer és el nom d'un castell que va donar nom a una important família navarresa, els **Agramont**, en Bidaxune, en la Navarra francesa o també dita Baixa Navarra. Els Agramont van ser sempre defensors de la unitat basca i navarresa, i en contra de la integració dins del regne de Castella. D'aquest castell, dit d'Agramont va sorgir la important família, i després la facció de poder, que, cara a la successió de la corona de Navarra, es va anomenar dels «agramontesos». Avui aquest topònim és conegut per ser el nom d'un vi i d'unes caves famosos de la zona de Navarra.

El segon poble bessó és el poble aragonés d'Agramonte, amb “o” en lloc de “u”, i amb una “e” final que s'adiu amb la fonètica castellana, la qual no perd la vocal final com passa en el català. Aquest poble està situat en la falda del Moncayo, muntanya mítica i principal de la zona de Saragossa. Curiosament prop d'allí també trobem Agreda, poble amb un nom que, de ben segur, comparteix la mateixa arrel “**aguer**” amb Agramonte.

En tercer lloc, i per acabar, tenim el poble de “Gramon”, en la província de Albacete, que es troba al peu de la serra de las Cabras i al nord del riu Mundo. Aquest poble pertany al municipi d'Hellín, i comparteix nom amb dos pobles propers anomenats abans, d'Agra i Cañada de Agra, que ens retornen la “a” perduda per Gramon.

4. Joan Maluquer de Motes i la mítica ciutat d'Atanagrum.

En base a les actuacions arqueològiques de la dècada dels anys 70 i 80 del segle XX, es va proposar la important ciutat ibèrica de Molí d'Espígol, en el terme de Tornabous, com a emplaçament de l'antiga Atanagrum, ja que a l'igual que aquesta, també es proposa la seva destrucció en el context de l'any 218 a. C., en la 2a. Guerra Púnica (MALUQUER, 1986). Però tot i que Maluquer en proposava la possible vinculació, mai va assegurar-ne la relació directa. Altres historiadors i arqueòlegs han seguit les pautes de Maluquer, com el professor de l'UB, Francisco Gracia, que així ho defensa en base a les referències citades en les fonts antigues dels romans sobre la Segona Guerra Púnica, i a l'estudi de les ceràmiques de vernís negre de l'assentament de Molí d'Espígol. El treball conclou amb el fet que no va ser destruïda, sinó que es rendí als romans i accepta el nou ordre imposat pels guanyadors, sobrepasant d'aquesta manera la data del 218 a. de C., com ho demostra la forma Morel 68 de vernís negre que es data al segon quart del segle II a. de C. (GRACIA, 1988).

Sobre les dades arqueològiques de Molí d'Espígol, podem dir que la fase inicial es produeix al segle VIII a. de C. i se'ns mostra més ramadera que cerealista. Presenta una població closa per una muralla llisa, sense torres de defensa, i amb una fase important al segle IV i III a. de C. que desenvolupa una agricultura extensiva. Segons les dades de l'excavació sembla ser que va ser destruïda al 218 a. de C. en plena Guerra Púnica, però també es pressuposa una reconstrucció ràpida i una segona

destrucció a causa d'un incendi al 195 a. De C. provocant el suposat abandonament definitiu de l'habitat de Molí d'Espígol (MALUQUER, 1986). Aquí ens hauríem de plantejar si aquesta destrucció posterior te a veure amb la campanya de pacificació que el Consul romà Cató va iniciar el 195 a. De C. en Hispània.

5. Sobre el nom de la població ilergeta d'Atanagrum.

Un cop he analitzat tot lo referent a Agramunt, i especialment a l'arrel "agra/aguira", voldria donar un salt en l'història i anar-m' en a la mítica i llegendària ciutat d'Atanagrum o Athanagia, segons les fonts. Aquesta era la ciutat que obria o tancava, segons es miri, la zona dels ibers ilergetes per la banda oriental, és a dir, la que tocava als lacetans, habitants de la Segarra. Aquesta ciutat, destruïda pels romans i que no va ser mai més habitada, no té un lloc fix on ubicar-la. Jo crec que no seria massa aventurar si la relacionéssim, al menys a nivell lingüístic, amb Agramunt. Així com Agramunt és un topònim compost de dues arrels: una llatina i l'altra basca, el nom d'Atanagrum és una paraula composta per dues arrels totalment basques. La primera, "**atan**", la analitzo a continuació i la segona, "**agrum**", és l'arrel "**agra**" amb la terminació llatina "**-um**" que s'aplica a les ciutats i pobles, com a nominatiu neutre. Llavors, tenim ja definida una part d'Atanagrum, que a més a més, coincideix amb el que hem estat dient de les varietats de l'arrel "**Agra**", amb "**agia**" de l'antiga "**Athan-agia**", on preval el só més fricatiu amb una pèrdua de la "r" inter-vocàlica per afebliment progressiu, que en un principi devia pronunciar-se com a "Atanaguira", després "Atan-agira" i finalment "Athanagia".

Si queda clara la segona arrel, anem, doncs, a la primera: "**Atan-**". Una arrel molt antiga i molt fructífera del lèxic basc és "**ate**" - (porta), que té el significat aproximat que nosaltres li donem a la paraula "porta", com en els nostres "ports" de muntanya. Aquí a "**ate**" cal donar-li el sentit d'un punt estratègic pel qual es passa o, millor dit, es traspasa d'un lloc a un altre. En cas d'una muntanya o una serra seria el pas del camí d'una vessant a l'altra, i el canvi de pujar per una vessant a baixar per l'altra. Aquest punt per on un camí passa i travessa una serra seria, per tant, un "**ate**" o porta. De fet la nostra toponímia està plena de passos en les muntanyes anomenats "ports" o "portelles". Doncs bé, el mot "**atan**" ha de contenir aquest component "**ate**" com l'arrel definidora de la paraula "**atan**". La desinència "**-an**" tampoc és estranya a l'idioma basc, i es correspon amb la terminació típica del cas inesiu, és a dir, del cas que nosaltres traduiríem amb la preposició "en", que introdueix, sintàcticament, un complement circumstancial de lloc. Per tant, "**atean**" o d'una forma més col·loquial "**atan**" voldria dir (en la porta).

L'arrel basca "**ate**" no ens és del tot aliena al nostre lèxic català. Tenim paraules com "atansar" que podríem traduir con (estar en la porta, o traure). El prefix "**tra-**" no és més que la contracció del verb basc "**atera**" que significa (portar a la porta o treure a la porta), compost de «**ate**» i la desinència del cas basc ablatiu "**-ra**" com a (a). Ja una mica diferent per l'acció d'altres arrels aglutinades, tenim la paraula "**atac**" entesa com a (extreure de la porta). El mateix idioma anglès encara avui té en el seu lèxic

el nom **“gate”** - (porta), que ens fa pensar en l’aglutinació d’una segona arrel amb só **“g”**, al **”ate”** basc. Una altra paraula que comparteix significat amb **“ate”** dins del lèxic basc, també amb sentit d’obertura, és el nom **“atal”** - (tall, partició) que en els nostres idiomes llatins té paraules paral·leles com: “tallar”, “talar”, “tajar” o inclús “dalla” que defineix el fet de tallar com l’acció de fer una obertura en el costat d’una cosa.

Si al significat de **”agra”**, entès com a (manifestació, aparició), li sumem el determinant **“atan”**, atès que els determinants en idiomes avant-positius, com el basc, es posen davant del nucli, fem una paraula composta o un sintagma nominal que significaria quelcom a: «la manifestació en el port”. Aquesta interpretació no s’escau gaire amb la realitat

actual del lloc d’Agramunt, però si amb la dels diferents camins que travessen la serra d’Almenara. A pocs quilòmetres d’Agramunt podem trobar el port o coll que donaria pas als camins que des del sud i la plana d’Urgell anaven a cercar el riu Segre, a Ponts, per a enfilarse cap als Pirineus. Podria ser aquest punt, la zona on avui hi ha la torre de guaita anomenada el Pilar d’Almenara, És una hipòtesi que avanço com a probable, però que sols es podrà confirmar el dia que es facin cates arqueològiques en el terreny de la serra d’Almenara, que de forma tant estratègica controlava tota la plana d’Urgell. També avanço com a hipòtesi històrica el fet que, un cop destruïda l’antiga Atanagrum, la població baixés cap a les planes més fèrtils que envolten el riu Sió, i que, malgrat tot, sobrevisqués la realitat antiga d’Atanagrum en el nom actual, Agramunt. Un mirador sobre la plana, una muntanya des de la qual apareixia i es controlava tota la plana. Potser després amb la simple existència d’unes torres de guaita es podia continuar exercint aquesta funció de control visual sobre els camins que entronquen el sud i el nord, la plana i la muntanya, sense la necessitat d’estar situats físicament en aquell indret.

2 - Prop d’Agramunt, població important de la Ribera del Riu Sió, el Pilar d’Almenara senyoreja i vigila des de la muntanya del pre-pirineu vers la plana d’Urgell. Lloc que Víctor Montañes proposa com a possible emplaçament de l’antiga Atanagrum. Foto Ajuntament i revista Sió.